

بررسی تاریخی حائر حسینی از نماد هویتی تا حدود فقهی

سید محسن شریفی *

چکیده

حائر حسینی به محل قبر امام حسین علیه السلام گفته می‌شود. حائر تاریخی‌های غنی با دوره‌های مختلف تخریب و بازسازی دارد. از جمله تخریب‌های مهم می‌توان به تخریب حائر حسینی به دست متوکل عباسی اشاره کرد؛ اما پس از آن، بازسازی‌هایی متعدد در آن صورت گرفت. همچنین حائر حسینی نماد هویت شیعه شناخته می‌شود. این مقاله تلاش می‌کند نقش این مکان مقدس را در تکوین هویت شیعی تحلیل کند. بررسی ریشه‌های لغوی و تاریخی واژه «حائر» و بیان سبب نام‌گذاری آن و تاریخی‌های ساخت و ساز، تخریب‌ها و بازسازی‌های حائر حسینی و تعیین محدوده فقهی حائر مورد توجه بوده است. در نهایت هدف این مقاله تبیین جایگاه حائر حسینی در تاریخ تشیع و تأثیرات آن بر هویت شیعه است که افزون بر اینکه یادآور تاریخ پرافتخار این مذهب است، مکان تجدید عهد با ارزش‌ها و اصول دینی است. نیز احکام فقهی متعددی (مانند جواز خوردن خاک آن برای شفا و مخیر بودن در نماز بین شکسته و کامل) باعث شده این مکان مقدس پیوند عمیقی با تاریخ اسلام بیابد.

کلیدواژگان: تاریخ کربلا، حائر حسینی، امام حسین علیه السلام، نماد هویتی، حدود فقهی.

*. استادیار دانشگاه قم.

مقدمه

حائر حسینی محدوده‌ای مقدس در کربلا و به محل دفن امام حسین علیه السلام گفته می‌شود. این مکان از نظر تاریخی اهمیت بسیاری دارد و به لحاظ مذهبی و فقهی نیز دارای احکام خاصی است. از زمان وقوع واقعه عاشورا در سال ۶۱ هجری، حائر حسینی مکانی برای یادآوری فداکاری‌ها و مظلومیت امام حسین علیه السلام و یارانش بوده است. این مکان مقدس با برگزاری مراسم عزاداری و تجلیل از شخصیت امام حسین علیه السلام به تدریج به یکی از ارکان تکوین هویت شیعی تبدیل شده و نه تنها احساسات مذهبی را میان شیعیان تقویت کرده، بلکه همچون مرجعی فرهنگی و اجتماعی عمل کرده است.

در این مقاله به بررسی تاریخی حائر حسینی از جنبه‌های مختلف خواهیم پرداخت. ابتدا ریشه‌های لغوی و معنایی حائر حسینی را تحلیل، و سپس تاریخچه تخریب‌ها و بازسازی‌های آن را بررسی خواهیم کرد. در ادامه، نقش حائر حسینی را به عنوان نماد هویتی شیعه و مؤلفه‌های فرهنگی مرتبط با آن، و همچنین حدود فقهی این مکان مقدس و احکام مرتبط با آن را نیز بررسی خواهیم کرد. هدف این مقاله تبیین جایگاه حائر حسینی در تاریخ تشیع و تأثیرات آن بر هویت شیعه است.

حائر حسینی نه تنها مکانی مذهبی بلکه نماد ایثار و فداکاری امام حسین علیه السلام و یارانش در واقعه عاشورا است. این مکان مقدس با احکام خاص خود فضایی برای دعا و عبادت زائران فراهم می‌کند. شناخت دقیق حدود و تاریخچه حائر حسینی می‌تواند بر غنای معنوی زیارت آن بیفزاید.

پیشینه پژوهش

به جهت اهمیت کربلا و حائر حسینی آثار تحقیقی متعددی در این باره نوشته شده است که برخی از مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: کتاب تاریخ کربلا و حائر حسینی از عبدالجواد کلیددار که بررسی جامعی درباره «حائر حسینی» به شمار می‌رود.

داود حسینی در مقاله «حائر حسینی و احکام آن» (فصلنامه فرهنگ زیارت، ش ۴۵) به تفصیل به مباحث مرتبط با حرم حسینی، یکی از اماکنی که معصومان به زیارت آن سفارش کرده‌اند، پرداخته و احکام ویژه آن را بیان کرده است.

همچنین نویسنده در مقاله «پژوهشی روایی - فقهی درباره موقعیت مکانی حائر حسینی و فرات» (پژوهشنامه حج و زیارت، ش ۲۳) به بررسی محدوده حرم، حائر و رود فرات پرداخته و تلاش کرده بین روایات به ظاهر متعارض درباره محدوده‌های این اماکن مقدس جمع‌بندی کند و به قول صحیح دست یابد و بیشتر به فتاوی فقهی در این زمینه پرداخته است. محمدباقر پورامینی در نوشتاری با عنوان «حاشیه و متن حائر حسینی» (فرهنگ زیارت، ش ۳ و ۴) در قالبی سفرنامه‌ای به معرفی وضعیت فعلی حرم و حائر حسینی پرداخته است.

نزدیک‌ترین پژوهش‌ها به موضوع این پژوهش بیشتر رویکرد فقهی دارد و مربوط به نماز مسافر است و از قاعده لزوم قصر نماز بحث کرده است؛ ولی مادر پژوهش حاضر به دنبال بررسی تاریخی حائر حسینی از نماد هویتی تا حدود فقهی بر اساس منابع تاریخی و فقهی هستیم.

مفهوم‌شناسی

واژه «حائر» از ماده «حیر» به معنای سرگردان است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۲۲۲؛ جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۴۰). لغت «حیر» نیز مخفف حائر به معنای مکانی است که آب در آن سرگردان است (طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۱، ص ۶۰۵). کلمه «حائر» به معنای محل جمع شدن آب (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۲۲۳) یا محل سرگردانی آب نیز آمده است (زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۶۴). همچنین «تحیر الماء» به معنای جمع شدن و دور زدن آب است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۲۲۳؛ جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۴۰).

آنچه اکثر پیشوایان اهل لغت در این زمینه بیان کرده‌اند این است که حائر همان زیارتگاه امام حسین علیه السلام در کربلاست و امروزه کلمه «حائر» به مکان قبر و محدوده تربت امام حسین علیه السلام اطلاق می‌شود (طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۱، ص ۶۰۴) و به اهل کربلا و ساکنان حرم

حسینی نیز «حائری» می‌گویند (محدثی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۳۹).

نماد هویتی: نماد هویتی به مجموعه‌ای از ویژگی‌ها، نشانه‌ها و عناصر فرهنگی، اجتماعی و تاریخی اطلاق می‌شود که فرد یا گروه را از دیگران متمایز می‌کند. این مفهوم به طور کلی شامل مؤلفه‌های مختلفی است که در شکل‌گیری هویت ملی و فرهنگی جامعه نقش دارد.

تحلیل تاریخی نام‌گذاری حائر حسینی

بر اساس آنچه در قسمت مفهوم‌شناسی گفتیم، واژه «حائر» در زبان عربی به معنای مکانی گود است که آب در آن جمع می‌شود و به زمین‌های کم‌ارتفاع اطلاق می‌شود که اطراف آن بلندتر است و آب در آن راکد می‌ماند. مقصود از حائر نیز همان زیارتگاه امام حسین علیه السلام در کربلاست و کلمه حائر به قبر و محدوده تربت امام حسین علیه السلام اطلاق می‌شود. علت این نامگذاری نیازمند توضیح و تبیین است، اگرچه گفته‌اند در گذشته هر بنای عمومی‌ای که به منظور پناه‌دهنده شدن یا اجتماع کردن ساخته می‌شد را «حائر» می‌نامیدند (کلیددار، ۱۴۱۸ق، ص ۳۹)؛ اما برای اطلاق حائر بر حرم امام حسین علیه السلام دو دلیل آورده‌اند:

نخست، مرقد مقدس حسینی مکانی گود است که در آن آب جمع می‌شود و این احتمال ظاهر سخنان اهل لغت است.

دوم، بنا بر نقل مشهور تناسب تاریخی اطلاق لفظ حائر بر حرم مقدس زمانی بود که متوکل عباسی (که دوران حکومتش از سال ۲۳۲ - ۲۴۷ بود) دستور تخریب قبر امام حسین علیه السلام و خانه‌های اطراف آن را صادر کرد (ابوالفرج اصفهانی، بی‌تا، ص ۴۷۸). وی دستور داد قبر را شخم بزنند و بذر بپاشند و آبیاری کنند و مردم را از رفتن به آنجا منع کنند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۹، ص ۱۸۵؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۷ق، ج ۱۰، ص ۳۱۵؛ ابن‌جوزی، ۱۴۱۲ق، ج ۱۱، ص ۲۳۷). برای تخریب آثار قبر و متفرق ساختن شیعه از تجمع پیرامون آن مرقد مطهر به آن منطقه آب بستند، اما آب هرچند دورتادور قبر مطهر را گرفت، بر روی قبر جاری نشد و از آن مکان برگشت؛ به همین دلیل حائر نام نهاده شد (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۷، ص ۵۶۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۸، ص ۱۱۷).

درباره دو نقل فوق باید توجه کرد که اگر حادثه زمان متوکل سبب نامگذاری حائر شده، با یک اشکال تاریخی مواجه می‌شویم؛ زیرا بنا بر شواهد تاریخی، اطلاق لفظ حائر بر قبر مقدس قبل از حادثه تخریب و جریان آب است؛ چون در سخنان امام صادق علیه السلام لفظ حائر آمده و وفات ایشان در سال ۱۴۸ هجری است (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۸۰)؛ در حالی که متوکل عباسی سال ۲۳۲ هجری متولی خلافت شد (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۹، ص ۱۵۴) و ۸۴ سال بین شهادت امام صادق علیه السلام و خلافت متوکل فاصله است.

در واقع نخستین بار در متون دینی نام «حائر» در روایت‌های منقول از امام صادق علیه السلام آمده است که حضرت در آنها برخی راه‌های زیارت سیدالشهدا را به اصحابش تعلیم می‌دهد؛ مانند روایتی که یوسف بن کنانی از آن حضرت نقل می‌کند: امام صادق علیه السلام فرمود: «چون به قبر حسین علیه السلام رسیدی، به فرات برو و در برابر قبرش غسل کن و به سمت او باش و باید که آرام و باوقار باشی تا آن‌گاه که از سوی شرقی به حائر درآیی و هنگام ورود بگو...» (ابن قولویه، ۱۳۹۸ق، ص ۲۲۱). همچنین در روایتی از حسن بن عطیه به نقل از امام صادق علیه السلام آمده است: «چون به حائر وارد شدی، بگو...» (همان، ۱۳۹۸ق، ص ۲۱۳). در این زمینه روایت‌های دیگری از امام صادق علیه السلام نقل شده است (همان، ۱۳۹۸ق، ص ۲۱۷).

بی‌تردید مقصود از حائر در آن دوران محوطه واقع درون دیوار بارگاه امام حسین علیه السلام بود. این اعتقاد را هم لغت و هم قراین و روایات تأیید می‌کند. با وجود این چگونه امکان دارد که اطلاق لفظ حائر به زیارتگاه مقدس بعد از حادثه متوکل باشد؟ بنابراین، این واقعه علت نامگذاری حرم حسینی به حائر نیست و باید احتمال اول را در سبب نامگذاری تقویت نمود.

در جمع‌بندی می‌توان گفت امام حسین علیه السلام همراه اهل بیت و اصحابشان در مکانی گود، که در آن سیلاب و باران جمع می‌شد، به خاک سپرده شدند. از این جهت زمانی که متوکل عباسی عمارت قبر شریف را خراب کرد و بر آن نهی از فرات روان ساخت، طبیعی بود که آن مکان پر از آب، و به برکه تبدیل شود؛ ولی به سبب کرامت، قداست و عظمت قبر شریف نزد خداوند متعال آب در آن مکان سرگردان شد و به قبر شریف نرسید. پس حائر حسینی به دلیل

قرارگیری قبر امام حسین علیه السلام در مکانی گود به این نام خوانده شد و واقعه تاریخی دوره متوکل عباسی در جریان تخریب قبر شریف باعث شهرت بیشتر این نام میان مردم شد.

تعیین موقعیت و محدوده حائر حسینی

شناخت محدوده حائر حسینی افزون بر جنبه تاریخی از نظر فقهی نیز اهمیت بسیاری دارد؛ زیرا بسیاری از احکام دینی و فقهی به این موضوع مرتبط است؛ به همین دلیل در آثار و بحث‌های فقهی به حد و حدود آن توجه شده است، گرچه به سبب اختلافات روایات، در حدود آن اختلافاتی وجود دارد. حدود این مکان در کتب فقهی معمولاً با توجه به روایات مختلف تعیین می‌شود. در واقع می‌توان گفت حدود حائر حسینی در بحث‌های فقهی و تاریخی بسیاری آمده است و علما و فقها نظرات متفاوتی درباره حد و حدود این مکان داشته‌اند. برای روشن شدن این موضوع ابتدا روایات وارد شده در این زمینه را طرح، و در ادامه اقوال فقها را بیان می‌کنیم.

محققان روایات درباره محدوده حائر را به چهار دسته تقسیم کرده‌اند: نوع اول، روایاتی که دلالت دارند بر اینکه حد آن پنج فرسخ (هر فرسخ حدود پنج کیلومتر) از هر جهت است. نوع دوم روایاتی که دلالت می‌کنند بر اینکه حد آن یک فرسخ از هر طرف است. نوع سوم روایاتی است که دلالت می‌کنند بر اینکه حد آن ۲۵ ذراع (هر ذراع حدود ۵۵ سانتی‌متر) از هر طرف است. نوع چهارم نیز روایاتی است که دلالت می‌کنند بر اینکه محدوده حائر بیست ذراع از هر طرف است (ر.ک: جعفری، ۱۴۳۴، ص ۱۲۱).

پیدا است در احادیث محدوده حائر حسینی به گونه‌های مختلف مشخص شده است؛ از جمله با معیارهایی چون فرسخ و ذراع، در جمع این احادیث به ظاهر متعارض گفته‌اند که همه نواحی مشخص شده در این احادیث شایسته احترام‌اند، اما هر ناحیه‌ای که به مدفن امام نزدیک‌تر باشد، شرافت و حرمت بیشتری دارد (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۸۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۸، ص ۱۱۰-۱۱۲).

کمترین فواصل ذکرشده در احادیث برای محدوده حرم ۲۰ و ۲۵ ذراع از مدفن امام است. بر این اساس قطر تقریبی حائر را ۲۲ متر شمرده‌اند که از یک سو بنای حرم و محوطه محصور پیرامون آن را در زمان امام صادق علیه السلام نشان می‌دهد و از سوی دیگر با دیدگاه کسانی که حائر را فقط شهادتگاه (مشهد) و مسجد دانسته‌اند، انطباق دارد (کلیددار، ۱۴۱۸ق، ص ۵۱-۵۲؛ کرباسی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۲۶۰-۲۶۱).

همچنین برخی محققان با بررسی روایات به این نتیجه رسیده‌اند که محدوده حائر حسینی از محدوده زیارتگاه کنونی بیشتر نیست و روایاتی که چند فرسخ را طرح کرده و محدوده شهر را حائر دانسته‌اند را نمی‌توان پذیرفت و باید حدود حائر را طبق روایات همین بنای کنونی زیارتگاه شریف - که با دیوار احاطه شده - دانست (ر.ک: جعفری، ۱۴۳۴، ص ۱۲۴).

در این بخش نظر فقها درباره حدود حائر حسینی را بررسی می‌کنیم. برخی فقها معتقدند که حائر شامل تمام صحن مطهر امام حسین علیه السلام و ساختمان‌های متصل به آن است؛ در حالی که برخی دیگر تنها قبه و کنار قبر شریف را حائر می‌دانند.

شیخ مفید حدود حائر را پنج فرسخ از چهار طرف قبر، امام حسین علیه السلام می‌داند که بعضی از قسمت‌های آن به سبب نزدیکی به محل قبر شریف تراست (مفید، ۱۴۱۴ق، ص ۱۴۰). محدث بحرانی از محقق حلی نقل کرده است که محدوده حائر تمامی شهر است (بحرانی، بی‌تا، ج ۱۱، ص ۸۹).

علامه مجلسی درباره محدوده حائر حسینی چنین می‌نویسد:

برخی آن مقداری که دیوارهای صحن آن را در بر گرفته‌اند، حائر می‌دانند که در این صورت صحن مطهر آن حضرت از همه جوانب و ساختمان‌های متصله به بارگاه شریف آن حضرت و مسجدی که پشت سر آن حضرت است را شامل می‌شود. برخی تنها قبه (بارگاه) شریف آن حضرت را حائر دانسته‌اند و برخی نیز قبه و ساختمان‌های متصل به آن همانند مسجد و قتلگاه و خزانه را حد حائر می‌دانند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۸، ص ۱۱۷).

علامه مجلسی در ادامه قول اول را ترجیح داده و آن را مستند به ظاهر کلمات علمای امامیه دانسته و از شهرت میان اهالی کربلا، که ساکنان محل شهادت‌اند، چنین برداشت کرده است که آنان از گذشته حائر را محدود به صحن مطهر می‌دانستند (همانجا).

شیخ مفید در جای دیگری حائر حسینی را شامل قبر همه شهدا به جز قبر شریف حضرت عباس علیه السلام، می‌داند و می‌نویسد: «کسانی که با او به شهادت رسیدند و در اطراف آن حضرت دفن شده‌اند، ما شک نداریم که در محدوده حائر جای دارند» (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۲۶). صاحب جواهر نیز بر همین نظر است و در واقع محدوده حرم آن حضرت را حد «حائر» معرفی می‌کند (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۴، ص ۳۳۹).

شیخ عباس قمی نیز می‌نویسد: «ظاهر آن است که حائر به مجموع صحن قدیم، جز آنچه در دوره صفویه تجدید شد، اطلاق می‌شود» (قمی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۳۵۷). علامه حلی رحمته الله نیز محدوده داخلی دیوارهای حرم را حائر می‌داند: «ما دار سور المشهد» (علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۳۷؛ حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص ۳۵۶).

برخی فقها از باب احتیاط حائر را فقط روضه مقدسه و اطراف ضریح که نماز در آن تمام است دانسته و حتی رواق و مسجد را جزو حائر نمی‌دانند (طباطبائی یزدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۱۶۴-۱۶۵؛ خوانساری، ۱۳۵۵ق، ج ۱، ص ۵۸۹؛ نراقی، ۱۴۱۹ق، ج ۸، ص ۳۱۷-۳۱۸).

بر اساس آنچه گفتیم، میان فقها درباره محدوده دقیق حائر آرای گوناگونی دیده می‌شود؛ بنابراین به نظر می‌رسد هر چند بر اساس گزارش‌های تاریخی، آب تنها اطراف «قبر» شریف آن حضرت را فراگرفته است، برخی علما محدوده حائر را فراتر از اطراف قبر آن حضرت دانسته‌اند.

تقدس و فضائل حائر حسینی

محدوده حائر، که شامل روضه مقدسه سیدالشهدا علیه السلام و بر پایه برخی دیدگاه‌ها شامل رواق‌ها و حرم آن حضرت می‌شود، شرافت و قداست خاصی دارد و روایات بسیاری در فضیلت و تقدس آن وارد شده است؛ از جمله استجاب دعا در این محدوده در روایات

شیعی ذکر شده است؛ درباره تمام یا شکسته خواندن نماز در محدوده حائر حسینی میان علما و فقهای معاصر اختلاف نظر وجود دارد.

بر اساس روایات، حائر حسینی یکی از بقعه‌های شریفی است که خداوند آن را به فضل و شرف اختصاص داده است (ابن ابی جمهور احسایی، ۱۴۱۰ق، ص ۹۳). بر اساس روایتی از رسول خدا ﷺ حائر حسینی بسیار مقدس است و عبادت در آن فضیلت فراوان دارد؛ چنان‌که آن حضرت فرموده است: «دعاها و خواسته‌ها در زیر گنبد و قبه امام حسین علیه السلام به اجابت می‌رسد و تربت او شفابخش است» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۴، ص ۸۲). در روایت دیگری آمده است: «خداوند اجابت دعا را تحت قبه آن حضرت، و شفا را در تربت قبر امام حسین علیه السلام قرار داده است» (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص ۵۳۷). همچنین در یکی از زیارات امام حسین علیه السلام در روز عاشورا آمده است: «الْسَّلَامُ عَلَيَّ مَنْ جَعَلَ اللَّهُ الشِّفَاءَ فِي تَرْبَتِهِ، الْسَّلَامُ عَلَيَّ مِنَ الْإِجَابَةِ تَحْتَ قَبْتِهِ» (مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۴۹۶).

بر اساس روایات سابق، یکی از دلایل تقدس حائر حسینی سفارش به خوردن خاک حائر حسینی است که از آن به تربت تعبیر می‌شود؛ در حالی که بر پایه روایات خوردن گل حرام است، مگر گل حائر که شفای هر دردی، و امان از هر ترسی است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۲۶۶؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۹، ص ۸۹).

افزون بر آنچه گذشت، یکی از اموری که بر تقدس حائر حسینی دلالت می‌کند، قرار گرفتن حائر در زمره مواضعی است که مستحب است نماز مسافر در آن کامل خوانده شود؛ چنان‌که فقها گفته‌اند مستحب است نماز را در مسجد الحرام، مسجد مدینه، مسجد کوفه و حائر حسینی کامل بخوانند (علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۳۷).

همچنین در برخی روایات توجه ویژه ائمه اطهار علیهم السلام به «حائر حسینی» را می‌توان مشاهده کرد؛ چنان‌که ایشان حتی برای شفا به حائر حسینی متوسل می‌شدند؛ از جمله امام هادی علیه السلام که بیمار بود، کسی را به حائر امام حسین علیه السلام فرستاد، تا آن حضرت را در آنجا دعا کند. ابوهاشم جعفری، راوی این جریان، وقتی آن را برای یکی از شیعیان به نام علی بن

بلال نقل می‌کند، علی بن بلال با تعجب می‌گوید او به حائر چه کار دارد؟ در حالی که خود حائر است. بی‌تردید اقدام امام هادی علیه السلام برای این بود که شیعیان به تقدس حائر حسینی پی ببرند؛ چرا که وقتی سخن علی بن بلال به امام هادی علیه السلام رسید، آن حضرت با استناد به سیره رسول خدا صلی الله علیه و آله که حجرالاسود و کعبه را می‌بوسید (در حالی که حرمت پیامبر صلی الله علیه و آله از حرمت خانه خدا بیشتر است)، گفت: من هم دوست دارم برایم در جایی که خداوند دعا کردن در آن را دوست دارد، دعا شود و «حائر» از آن مواضع است (ابن قولویه، ۱۳۹۸ق، ص ۲۷۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۲۲۵).

بر اساس آنچه گذشت، حائر حسینی به دلایل تاریخی، مذهبی و معنوی و ویژگی‌هایی منحصر به فرد (نظیر استجاب دعا، شفا بخشی خاک، فضیلت نماز، تاریخچه غنی و محدوده مشخص) از جایگاهی ویژه نزد مسلمانان برخوردار است و یکی از مقدس‌ترین مکان‌ها در جهان اسلام شناخته می‌شود.

حائر حسینی: نماد هویتی شیعه

«حائر» از نام‌های سرزمین کربلاست و مرقد امام حسین علیه السلام و محدوده پیرامون آن به حائر حسین و حائر حسینی معروف شد (کلیددار، ۱۴۱۸ق، ص ۷۱-۷۲). همچنین گفتیم این واژه نخستین بار در احادیث امام صادق علیه السلام درباره آداب زیارت امام حسین علیه السلام ذکر شد و به تدریج میان شیعیان رواج یافت.

عزاداری برای امام حسین علیه السلام عملی مذهبی است که نقشی کلیدی در تقویت هویت جمعی شیعیان دارد؛ زیرا احساسات مذهبی را تقویت می‌کند و باعث ایجاد پیوندهای اجتماعی میان شیعیان می‌شود؛ به همین دلیل فضیلت زیارت کربلا و حائر حسینی از نظر فقه شیعه موضوعیت یافته است و حتی مسافرانی که کمتر از ده روز در کربلا می‌مانند، می‌توانند نماز خود را در این مکان به نشانه احترام به آن کامل بخوانند؛ به عبارت دیگر این مکان شریف و مراسم مرتبط با آن، از جمله راهپیمایی اربعین، جزء جدایی‌ناپذیر فرهنگ عمومی شیعیان، و مرکزی برای تجمعات مذهبی و اجتماعی شیعه شده است. همچنین

این مکان علاوه بر هویت جمعی در شکل‌گیری هویت فردی نیز نقش مهمی دارد و عزاداری و زیارت در آن موجب تقویت احساس تعلق می‌شود. حائر حسینی با وقایع عاشورا گره خورده و نماد مقاومت، ایثار و ظلم‌ستیزی در تاریخ اسلام است.

تاریخچه حائر حسینی: سیری در تحولات یک مکان مقدس

حائر حسینی، در جایگاه یکی از مقدس‌ترین مکان‌ها در فرهنگ شیعه، تاریخچه‌ای غنی و پیچیده دارد که به دلیل وقایع تاریخی و تحولات سیاسی در طول قرن‌ها دستخوش تغییرات بسیاری شده و به دلیل ارتباطش با قیام امام حسین علیه السلام و واقعه عاشورا اهمیت بسیاری یافته است و حتی نماد مقاومت و ایثار شناخته می‌شود.

تاریخچه حائر حسینی به اندک زمان پس از شهادت آن حضرت در صحرای کربلا در سال ۶۱ هجری بازمی‌گردد؛ زمانی که بنی‌اسد به دستور امام زین‌العابدین علیه السلام به دفن بدن‌های مطهر آن حضرت و یاران‌شان اقدام کردند (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۱۴). این اقدام نخستین گام در ایجاد حائر حسینی است. همچنین گزارش‌هایی پراکنده از نصب صندوق و ایجاد سقف و بنایی کوچک بر قبر مطهر تا سال ۶۵ هجری وجود دارد (کلیددار، ۱۴۱۸ق، ص ۳۲). نخستین بقعه حائر حسینی را مختار بن ابوعبیده ثقفی پس از پیروزی در قیام خود و به منظور خونخواهی امام حسین علیه السلام در سال ۶۶ هجری بنا کرد. بر اساس گزارش‌های موجود، این بنای آجری دو در ورودی و یک گنبد داشت (کرباسی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۲۴۵) که مقبره سایر شهدای کربلا بیرون آن قرار داشت (حسینی آهق، ۱۳۹۳ش، ج ۱۲، ص ۴۶۷).

از احادیث برجای مانده امام صادق علیه السلام درباره آداب و کیفیت زیارت مزار امام حسین علیه السلام (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۸، ص ۱۷۷-۱۷۸، ۱۹۸-۱۹۹، ۲۵۹-۲۶۰) چنین برداشت شده است که این بنا تا عصر امام صادق علیه السلام وجود داشته است (کرباسی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۲۵۵-۲۵۹).

بر اساس روایاتی درباره کیفیت زیارت امام حسین علیه السلام در زمان امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام، در آن دوره قبر شریف ساخته شده بود و دارای دو درب شرقی و غربی، و اطرافش

روستایی کوچک بود. بنای قبر و روستا به مختار بن ابی عبیده ثقفی نسبت داده شده است و تا زمان هارون عباسی وجود داشت (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۷۶).

در واقع رویکرد دولت‌ها به حائر حسینی یکسان نبود؛ چنان‌که امویان، به رغم سختگیری‌های فراوان بر زائران حائر حسینی هیچ‌گاه در صدد تخریب آن بر نیامدند (کرباسی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۲۶۲). در مقابل، برخی خلفای عباسی، مانند هارون الرشید و متوکل، چندین بار اقدام به ویران کردن حائر حسینی کردند؛ به طوری که گفته‌اند متوکل عباسی برای از بین بردن کامل حائر حسینی دستور داد زمین حائر را شخم بزنند و بر مقبره شریف آب ببندند (ابوالفرج اصفهانی، بی تا، ص ۳۹۵-۳۹۶؛ ابن اثیر، ۱۳۸۶ق، ج ۷، ص ۵۵).

به دلیل توصیه‌ها و تأکیدهای مکرر ائمه اطهار علیهم‌السلام بر اهمیت بزرگداشت حائر حسینی و فضای آزاد نسبی برای زیارت مرقد امام حسین علیه‌السلام از دوره حکومت منتصر عباسی (حک: ۲۴۷-۲۴۸ق) به تدریج گروهی از علویان در مجاورت حرم حسینی ساکن شدند. نخستین آنان فردی علوی به نام سید ابراهیم مُجاب، فرزند محمد عابد و نوه امام کاظم علیه‌السلام بود. معروف است هنگامی که او را کنار قبر سیدالشهدا علیه‌السلام هدایت کردند، بر امام حسین علیه‌السلام سلام داد و از داخل قبر مطهر پاسخ سلام او داده شد؛ بدین جهت وی به سید ابراهیم مجاب (جواب داده شده) شهرت یافت (امین عاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۲۲۴).

هنگامی که سید ابراهیم مجاب درگذشت او را در صحن آن روزگار دفن کردند و بعدها که روضه شریفه بزرگ‌تر شد محل ضریح سید ابراهیم در رواق غربی قرار گرفت. امروزه بقعه سید ابراهیم مجاب در زاویه شمال غربی رواق مطهر حسینی در نقطه تلاقی رواق شاهی و رواق بالای سر واقع شده و دارای ضریح است (صحتی سردرودی، ۱۳۸۸ش، ص ۸۶). همچنین پسر او، سید محمد حائری، سرسلسله سادات آل فائز در کربلاست که برخی از آنان تولیت حرم حسینی را بر عهده داشته‌اند (کلیددار، ۱۴۱۸ق، ص ۱۵۷-۱۶۷).

در دوره‌های بعد، اشخاص و حتی حکومت‌ها اقدامات عمرانی متعددی برای آبادانی حرم و حائر حسینی (از جمله ساخت صحن‌ها و رواق‌های جدید یا توسعه آنها، احداث

مسجد، ساخت صندوق و ضریح برای قبر شریف، بازسازی و تعویض سنگفرش‌ها، مرمت و تزئین گنبد و مناره‌ها با طلا و کاشی و همچنین اهدای مکرر فرش و وسایل روشنایی) انجام دادند (همان، ص ۱۶۵-۱۷۳). حکومت‌هایی مانند آل بویه، جلایریان، صفویه و قاجاریه به اقدامات گسترده‌ای برای توسعه و بازسازی و تزئین حرم حسینی دست زدند (همان، ص ۱۷۱-۱۷۳، ۱۷۹-۱۹۰، ۲۵۲-۲۶۵).

در قرن چهارم هجری و با ظهور حکومت‌های شیعه، مانند آل بویه، توجه بیشتری به بازسازی و توسعه حائر حسینی شد. عضدالدوله دیلمی در سال ۳۶۹ هجری گنبد حرم را تجدید بنا کرد و ضریحی از عاج برای آن ساخت (فقیهی، ۱۳۹۳ ش، ص ۴۴۸ و ۴۶۱-۴۶۲). او همچنین بنایی با رواق‌های متعدد بر مرقد امام بنا کرد. این ساختمان چهار رواق هماهنگ در چهار طرف حرم مطهر و صحن شش‌گوشه داشت. داخل حرم را نیز با قندیل‌های طلا برای روشنایی تزئین کردند و دیوارهای حرم و رواق‌ها را با چوب ساج و آئینه‌های بزرگ پوشاندند. صندوقی از چوب ساج منبت‌کاری بر قبر مطهر قرار داشت و نهر آب تا برابر آستان حسینی و اطراف صحن می‌آمد که آثارش تا نیمه اول قرن چهاردهم هجری در کربلا باقی بود. عضدالدوله شیعیان را به سفر به کربلا تشویق کرد و اطراف آستان حسینی خانه‌های بسیاری ساخت و بین مهاجران و ساکنان حائر حسینی تقسیم، و ماهانه و موقوفات درخور توجهی برای مجاوران و خدمه آستان امام حسین علیه السلام مقرر کرد (همان، ص ۱۷۱).

در دوران صفویه حائر حسینی مرکز مذهبی مهمی شناخته شد. در سال ۹۱۴ هجری شاه اسماعیل اول صفوی بغداد را فتح کرد و سپس به زیارت قبر امام حسین علیه السلام در کربلا رفت و هدایایی به حرم حسینی هدیه کرد و اقدام به تزئین و نوسازی حرم کرد و آن را با چراغدان‌های طلا مزین ساخت (آل طعمه، سلمان‌هادی، بی‌تا، ص ۱۱۰). شاهان صفوی با هدف تقویت هویت شیعه و جذب زائران اقداماتی، از جمله ساخت بناهای جدید و تزئینات خاص در اطراف حائر، برای بازسازی و توسعه حرم حسینی انجام دادند.

حائر حسینی در طول تاریخ از یک سو همیشه با دشمنی خلفا و کژدینان، و از طرف

دیگر با علاقه مردم مواجه بوده است. حتی برخی همچون محمد سماوی (م. ۱۳۷۱ق.) در کتاب اللطف بأرض الطّف آبادانی‌ها و ویرانی‌های رخ داده در حائر حسینی را به نظم درآورده‌اند (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۹، ص ۳۷۳).

مهم‌ترین تخریب بنای حرم در دوره‌های اخیر در سال ۱۲۱۶ هجری و در جریان حمله نخست وهابیان به کربلا روی داد. در این حمله، افزون بر کشتار بسیاری از مردم، حرم حسینی به شدت تخریب شد و اموال آن به غارت رفت. سعود بن عبدالعزیز رهبری این هجوم وحشیانه را با بیش از دوازده هزار سرباز وهابی به عهده داشت. او روز عید غدیر این شهر را به محاصره درآورد و اکثر اهالی آن را - چه آنان که در بازار بودند و چه آنان که به خانه‌های خود پناه بردند - از دم تیغ گذراند (امین عاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۶۲۹).

با این تخریب‌های مکرر، حائر حسینی نه تنها نشان‌دهنده دشمنی با اهل بیت علیهم‌السلام بوده، بلکه تأثیرات عمیقی بر تاریخ شیعه و فرهنگ زیارت داشته است. این وقایع یادآور اهمیت محافظت از مکان‌های مقدس و تاریخ‌ساز برای مسلمانان است.

نتیجه‌گیری

سیر تطور حائر حسینی نشان‌دهنده تحولات تاریخی، سیاسی و مذهبی در جهان اسلام است. این مکان مقدس با تاریخچه‌ای پرفرازونشیب همچنان نماد ایمان، ایثار و مقاومت در برابر ظلم شناخته می‌شود؛ نیز با ادامه تلاش‌ها برای حفظ و توسعه آن، همواره محل تجمع عاشقان اهل بیت علیهم‌السلام خواهد بود. حائر حسینی نه تنها مکانی مذهبی بلکه نماد هویت شیعه است؛ چنان‌که مراسم عاشورا و زیارت حائر حسینی بخشی جدایی‌ناپذیر از فرهنگ شیعه شده است. این مکان با ایجاد هم‌بستگی اجتماعی میان شیعیان نقش مهمی در تقویت هویت جمعی آنان ایفا می‌کند. حائر حسینی نه تنها مکانی زیارتی بلکه مرکزی روحانی با احکام و فضایل خاص است که به دلیل ارتباط مستقیم با شخصیت‌های مذهب اهمیت ویژه‌ای در فرهنگ اسلامی دارد. این مکان با تاریخ غم‌انگیز عاشورا و شهادت امام حسین علیه‌السلام پیوند خورده و همواره محل توجه زائران و محبان اهل بیت علیهم‌السلام است.

فهرست منابع

۱. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ق)، الذریعة الى تصانیف الشيعة، بیروت، دار الاضواء.
۲. ابن ابی جمهور احسائی، محمد بن علی (۱۴۱۰ق)، الاقطاب الفقهية على مذهب الامامية، تحقیق محمد حسون، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۳. ابن اثیر جزری، علی بن محمد (۱۳۸۶ق)، الكامل فی التاريخ، بیروت، دار صادر.
۴. ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمان بن علی (۱۴۱۲ق)، المنتظم فی تاریخ الملوك و الامم، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۵. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ق)، مناقب آل ابی طالب، قم، انتشارات علامه.
۶. ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۳۹۸ق)، کامل الزیارات، تحقیق عبدالحسین امینی، النجف الأشرف، دار المرتضوية.
۷. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ق)، البداية و النهاية، بیروت، دار الفکر.
۸. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بیروت، دار الفکر.
۹. ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین (بی تا)، مقاتل الطالبین، تحقیق سیداحمد صقر، بیروت، دارالمعرفة.
۱۰. امین عاملی، سید محسن (۱۴۰۳ق)، اعیان الشيعة، تحقیق سیدحسن امین، بیروت، دارالتعارف.
۱۱. بحرانی، یوسف بن احمد (بی تا)، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، قم، نشر اسلامی.
۱۲. پورامینی، محمدباقر (۱۳۸۹ش)، «حاشیه و متن حائر حسینی»، فصلنامه فرهنگ زیارت، ش ۳ و ۴.
۱۳. الجعفری، اسکندر (۱۴۳۴)، الحائر الحسيني حدوده و احکامه، مجله الاصلاح الحسيني، العدد ۱۴.
۱۴. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق)، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية، تحقیق احمد عبدالغفور عطار، بیروت، دار العلم للملایین.
۱۵. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)، تفصیل وسائل الشيعة الى تحصيل مسائل الشريعة، قم، مؤسسة آل البيت عليه السلام لاحیاء التراث.
۱۶. حسینی آهق، مریم (۱۳۹۳ش)، «حائر حسینی»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۲.
۱۷. حسینی، داود (۱۳۹۹ش)، «حائر حسینی و احکام آن»، فصلنامه فرهنگ زیارت، ش ۴۵.
۱۸. خوانساری، سیداحمد (۱۳۵۵ش)، جامع المدارک فی شرح المختصر النافع، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، مکتبه الصدوق.
۱۹. زبیدی، سید محمد مرتضی (۱۴۱۴ق)، تاج العروس من جواهر القاموس، تحقیق علی شیری، بیروت، دار الفکر.

٢٠. صحتی سردودی، محمد (١٣٨٨ش)، سیمای کربلا حریم حریت، تهران، نشر مشعر.
٢١. طباطبائی یزدی، سید محمد کاظم (١٤٠٩ق)، العروة الوثقی، بیروت، مؤسسة الاعلمی.
٢٢. طبری، محمد بن جریر (١٣٨٧ق)، تاریخ طبری (تاریخ الامم والملوک)، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار التراث.
٢٣. طریحی، فخرالدین (١٣٧٥ش)، مجمع البحرین، تحقیق سید احمد حسینی، تهران، المكتبة المرتضوية.
٢٤. طوسی، محمد بن حسن (١٤٠٧ق)، تهذیب الاحکام، تهران، دار الکتب الاسلامیة.
٢٥. علامه حلی، حسن بن یوسف (١٤١٣ق)، مختلف الشیعة فی احکام الشریعة، قم، نشر اسلامی.
٢٦. فقیهی، علی اصغر (١٣٩٣ش)، آل بویه نخستین سلسله قدرتمند شیعه، تهران، سمت.
٢٧. کرباسی، محمد صادق (١٤١٩ق)، تاریخ المراقد الحسین و اهل بیته و انصاره، المركز الحسيني للدراسات.
٢٨. کلیددار، عبد الجواد (١٤١٨ق)، تاریخ کربلاء و حائر الحسین عليه السلام، نجف اشرف، المكتبة الحيدرية.
٢٩. کلینی، محمد بن یعقوب (١٤٠٧ق)، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیة.
٣٠. مجلسی، محمد باقر (١٤٠٣ق)، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الأطهار، تحقیق محمد باقر بهبودی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
٣١. محدثی، جواد (١٤١٧ق)، فرهنگ عاشورا، قم، نشر معروف.
٣٢. مشهدی، محمد بن جعفر (١٤١٩ق)، المزار الكبير، تحقیق جواد قیومی، قم، نشر اسلامی.
٣٣. مفید، محمد بن محمد (١٤١٣ق)، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، تحقیق مؤسسة آل البيت للتحقیق التراث، بیروت، دار المفید.
٣٤. ----- (١٤١٤ق)، المزار (مناسک المزار)، تحقیق سید محمد باقر ابطحی، بیروت، دار المفید.
٣٥. نجفی، محمد حسن (١٤٠٤ق)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، تحقیق عباس قوچانی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
٣٦. نراقی، احمد بن محمد مهدی (١٤١٩ق)، مستند الشیعة فی احکام الشریعة، قم، مؤسسۀ آل البيت لاحیاء التراث.
٣٧. نمازی شاهودی، علی (١٤١٨ق)، مستدرک سفینة البحار، تحقیق حسن نمازی، قم، نشر اسلامی.